

تحقیق، تحقیق و اطر یقہ کار تے مقالہ نگاری کورس ٹائٹل:

تحقیق VI

عنوان:

2019-2021

ایم ایس سیشن:

PUNJ-601

کورس کوڈ:

03

کریڈٹ آرز:

II

سمیسٹر:

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

طریقے دے لحاظ نال کھوج دیاں قسماں: (Types of Research by Method)

جدید کھوج نوں طریقہ کار دے لحاظ نال تن قسماں وچ ونڈیا گیا اے۔

(2) بیانیہ کھوج (Descriptive Research)

(1) تاریخی کھوج (Historical Research)

(3) تجرباتی کھوج (Experimental Research)

تاریخی کھوج: (Historical Research)

”تاریخی تحقیق کے طریقے سے تعلیم کے بارے میں ایسے حقائق کو جمع کرنا، منتخب کرنا، ان کا جائزہ لینا اور تصدیق کرنا یا پھر ان کی درجہ بندی کرنا ہوتی ہے جس کا تعلق گزرے ہوئے زمانہ، گزشتہ حالات اور گم گشتہ واقعات سے بھی ہوتا ہے۔“

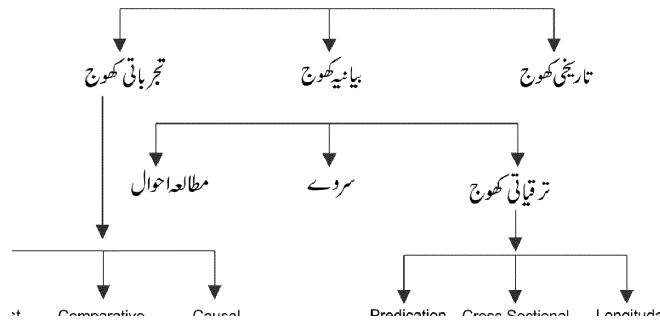
تاریخی کھوج تاریخ دے حوالیاں تے واقعی نال واپڑیاں اصطلاحواں تے سرگرمیاں نوں ورتوں وچ لیاندی اے عام طور تے ہر طرح دی تحقیق وچ سابقہ مواد دا جائزہ لین لئی ایہدی لوڑ

پیندی اے۔ پر ادب تے لسان دے پڑ وچ تحقیق یاں کھوج دا ڈھای ایس تحقیق راہیں رکھیا جاندا اے۔ معاشرے، جذبات تے وسیب دی مطابقت لئی تجزیات تے مشاہدیاں دی مدد نال مسئلیاں دا

حل لہسن وچ مدد تاریخی کھوج توں ای ملدی اے۔ ایس نوں ماضی دی کھوج وی آکھیا جاندا اے۔ ایس دے عمل وچ جانکاری کتاباں تے دستاویزاں راہیں حاصل ہوندی اے جس پاروں ایہ نوں

لابریری کھوج وی آکھیا جاسکدا اے۔ پر تحقیق ایہدی مرہون منت اے۔ ایس تحقیق دا خاصہ اے کہ ایہہ کھوج کارنوں مواد ضرور بہ ضرور مہیا کردی اے۔

بلحاظ طریقہ کھوج دیاں قسماں

ایس کھوج راہیں موجود در دیاں اوکڑاں نوں سمجھ کے اوہناں داخل لہھنا سوکھا ہو جاندا اے۔ ڈیوڈ جے فاکس دے بیان مطابق:
 ”اس میں تاریخی دستاویزوں، آثار قدیمہ اور ماضی کی برگزیدہ شخصیتوں، کارناموں اور فلسفوں کا مطالعہ کیا جاتا ہے۔“

ایس کھوج داکم معلومات دا جائزہ لے کے دکھو دکھ حقیقتاں دی درجہ بندی کرنا وی اے۔ ایس دے نال ای تاریخی کھوج پاروں کوتاہیاں تے تعصب وی لہھے جاسکدے نیں۔ تاریخی کھوج
 وچ کسے مسئلے نوں مناسب قالب وچ ڈھال کے اوہدے بارے بھالنا کیتی جاندی اے۔ ایس مسئلے اُتے تنقید کرنا وی تاریخی کھوج دا ای حصہ اے۔ ایہہ کھوج اول روز توں ای ماضی نوں اُجاگر کرن
 تے حال تے مستقبل نوں نکھارن لئی ورتی جاندی اے۔ سیفر ائڈ Seyfried موجب:

”تاریخی تحقیق بیان ہے ماضی میں رونما ہونے والے کسی واقعے کا، زندگی کے کسی پہلو کا، بہ شمول اس سب کچھ کے، جو ماضی میں انسانوں نے کہا ہوا اور تجربہ
 کیا ہوا اور اس کے حوالے سے سوچا ہو۔“

گل ایہہ پئی تاریخی تحقیق تاریخ ادب دی معتبر تفہیم اے، جیہڑی ماضی دے واقعاں نوں مرتب تے مربوط شکل وچ پیش کر کے اج دی تاریخ دے سامنے اک لائحہ عمل وانگوں اپنا وجود قائم
 رکھدی اے۔ تاریخی تحقیق مستقبل دی راہ متعین کر کے حال دے مسئلیاں نوں سمجھن توں بعد اوہناں داخل تلاش کردی اے۔ کیوں جے کھوج کار ماضی دے تجریاں توں لایہ چک کے بہتر نتیجیاں
 دا متحمل ہوندا اے۔ کیوں جے ایہدے وچ مشہور تے برگزیدہ شخصیتاں دے کارنامیاں، فلسفیاں، مشاہدیاں توں لایہ لئی جاندی اے۔ سگوں تاریخی عناصر، دستاویزاں تے آثار قدیمہ دا وی مطالعہ
 کیتا جاندا اے۔ ایہدے راہیں معلومات دا گوڑلا کے حقیقتاں نوں درجہ بدرجہ پیش کیتا جاندا اے۔ تاریخی کھوج حتمی طور تے اٹل نہیں ایہدے وچ کوتاہیاں، جھول، تعصب تے ابہام وی موجود
 ہوندے نیں۔ کسے مسئلے تے تنقید یا اوہدی پرکھ وی تاریخی تحقیق دا حصہ اے۔ ایس کھوج دا ڈھ دلیلاں تے وے جیہڑیاں تاریخ دے مطالعے یاں تاریخی گھوہ توں بعد ای دتیاں جاسکدیاں نیں۔ ایہو وجہ
 اے کہ ایہہ تعصباں نوں ختم کر کے تو اترا باعث بندی اے۔ ایہدے وچ ماضی دی وارتا، حال دے افعال، حال تے ماضی دا تضاد تے اصل سچائیاں تیکر اڑا داجا راکیتا جاندا اے۔ ایس مقصد لئی بطور
 آلہ تحقیق کتاباں، بندیاں، اداریاں، تنظیمیں، قانون تے قانونی کتاباں انتظامی اداریاں تے اوہناں دیاں سرگرمیاں نوں ورتوں وچ لیا جاند اے۔ جیہڑے قومیت، پیشے، مذہب، عمر، جنس، صنف،
 پسند ناپسند دا وی ویرا کردے نیں۔ ہمیش توں ای شہادتیاں راہیں مسئلے داخل یا نچوڑ پیش کرنا تاریخی تحقیق دے ذمے وچ آؤندا اے۔ ماضی توں پردے چکنا تے مدلل نتیجے سامنے لیا نا ایسے تحقیق دا
 خاصہ اے۔ حقیقت ایہہ اے کہ ادب شناسی، علم شناسی، تے عہد شناسی دا سب توں وڈا سومہ تاریخی تحقیق ہی اے۔

بیانیہ کھوج: (Descriptive Research) کھوج دے ایس طریقے وچ موجودہ حالات، واقعاں، رسماں، رواجوں، عقیدیاں، سماجی مسئلیاں تے انسانی تقاضیاں اُتے تحقیق کیتی

جاندى اے۔ ڈاکٹر سلطانہ بخش بیانیہ کھوج بارے آکھدیاں نیں:

”اس طریقہ کار میں حقائق اور واقعات کو بعینہ اس طرح واضح طور پر بیان کیا جاتا ہے جس طرح کہ وہ اپنی اصلی حالت میں رونما ہو رہے ہوں۔“

بیانیہ کھوج معلوم حقیقتاں داڈھلا تے تقابلی جائزہ پیش کر کے تاریخی کھوج راہیں اوہناں توں متعلق درست نشاندہی کرواندی اے۔ بیانیہ کھوج دا زیادہ تر انحصار مشاہدے اُتے وے Ann

Richardson لکھدے نیں:

“Descriptive research provides some current information on a problem”.

بیانیہ کھوج وچ سماجی کچھ بھرواں ہوندا اے۔ سماج دے مسئلیاں داخل وی بیانیہ کھوج دے دائرہ کار وچ آوند اے۔ اصول تحقیق دے لکھاری لکھدے نیں:

”بیانیہ تحقیق میں معاشرے کو بہتر بنانے اور افراد کو معاشرے میں مطابقت دینے کے مسائل زیر بحث لائے جاتے ہیں Researcher اس تحقیق میں

معاشرے کی ان گتھیوں کو سلجھانے کی کوشش کرتے ہیں جو معاشرے کی فلاح و بہبود کے لیے مفید ثابت ہوتے ہیں۔“

معاشرے نال تعلق رکھن والیاں حقیقتاں داڈھلا جائزہ تے اوہدے بعد ہتھ آون والے نتیجیاں توں مسئلے داخل ایسے کھوج راہیں کڈھیا جاندا اے۔ کجھ اجیہا عمل یاں واقعہ جیہڑا پہلے توں

ہو چکیا ہوندا اے۔ اوہدے بارے مکمل جانکاری دا گھوہ لانا تے کھرا اپنا فیئر کسے حتمی نتیجے تیک اپڑا کرنا بیانیہ کھوج اے۔ عام زبان وچ آکھیا جاندا اے کہ کسے ”مسئلے نوں سنجیدگی نال لینا“ تا کے حال

وچ اوہدے بارے موجودہ حالات موجب گویڈ لایا جاسکے۔ ایہہ اپنا ڈھ مشاہدیاں تے اساردی اے۔ یعنی ماضی تے حال وچ ہوون والیاں سرگرمیاں تے واقعاں دا موازنہ کر کے ہم آہنگ تے

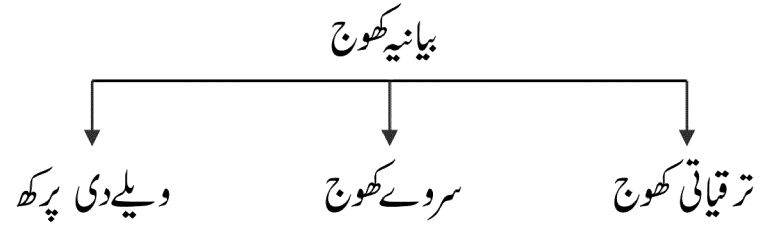
رتی حقیقتاں دی یکتائی دا جائزہ لیا جاندا اے۔ نال ای بیٹے ویلے تے واپڑن والے ویلے اتے ایہدے گھمبیر اثرات دا جائزہ وی لیا جاندا اے۔ تاں بے نتیجہ جیساں، تے اختلاف نوں واپچا جا

سکے۔ ایس سارے عمل توں بعد نتیجے کڈھے جاندا اے۔ ادبی گجھلاں دا سلجھا، اوکڑاں داخل، معلوم حقیقتاں تے ادب پاریاں دا آپسی تقابل وی ایسے کھوج دا حصہ اے۔ تجزیاتی پرکھ تے شماریاتی

مواد دا احاطہ ایسے کھوج راہیں کیتا جاندا اے۔ لسانی تے ادبی رجحانات دی درجہ بندی وی بیانیہ کھوج راہیں ممکن ہوندى اے۔ ایہہ لسان تے ادب دی ترقی دے عمل نوں اگانہ ٹور دی اے تے ہر

وکھرے موضوع دا دو بے موضوع نال سمبندھ قائم کردی اے۔ جس طرح ان کھوج تے پرکھ دا سمبندھ، ناول تے ڈرامے دا سمبندھ وغیرہ انٹرنیٹ موجب:

“Usually it forms preliminary study of a research project”.

زبان تے ادب دی ترقی وچ بیانیہ کھوج دا ودھیرا ہتھ اے کیوں جے ایہہ کھوج وکھو وکھ موضوعاں دے وچکارا ک مضبوط سمبندھ استوار کردی اے۔ ایس کھوج دے تن طریقے اہم نیں۔

-i ترقیاتی کھوج (Development Research)

-ii سروے ریسرچ (Survey Research)

-iii ویلی دی پرکھ (Case Study)

ڈیزائن دے لحاظ نال کھوج دیاں قسماں:

(Types of Research by Research Design)

- 1 تجزیاتی کھوج (Analytical Research)
- 2 تقابلی کھوج (Comparative Research)
- 3 ڈیزائن تے مظاہرات (Design & Demonstration)
- 4 نظریاں دا تعین (Opinion Polling)
- 5 حیثیتی کھوج (Status Research)
- 6 رواجی تجزیہ/کھوج (Trend Analysis)
- 7 نظریاتی کھوج (Theoretical Research)
- 8 جائزہ کھوج (Evaluation Research)

تجزیاتی کھوج: (Analytical Research) ایس ڈیزائن وچ اعداد تے شماریاں کو انف دے گروپ جمع کیتے جان دے نیس تے انج اوہناں اصول تے قاعدیاں نوں اُگھیڑ یا جاندا

اے جیہڑے عمل یاں اقدام دے رہنما ہوندے نیس۔ زبان دے اڈواڈ سانچیاں تے نمونیاں نوں ایس طریقے راہیں پرکھیا جاندا اے ایس کم لئی ڈھیر فنکاری درکار ہوندی اے:

”اس میں تخصیص اور مہارت درکار ہوتی ہے شماریاتی جائزے اور تجزیے بھی اس کا حصہ ہوتے ہیں“۔ (34)

ایہہ تحقیق مسئلے دی پیچیدگی ول بھر پور توجہ دلاؤندی اے۔ جس پاروں کنج، کیوں، کیوں ورگے سوال اٹھدے نیس۔ ایس کھوج دا ضمیر ذہانت تے مہارت توں جنم لیندا اے۔ ایس لئی ایہہ

دونوں ایس کھوج لئی لازم تے ملزوم نیس۔

تقابلی کھوج: (Comparative Research) ایس ڈیزائن وچ تقابل یعنی موازنے توں ڈھیر کم لتا جاندا اے۔ دو ایسے فن پارے جیہڑے قدر قیمت تے افادیت پاروں اکو جھیاں

نصلتاں دے حامل ہوں، اوہناں وچوں کسے اک دی اہمیت تے دو جی دے مقابلے وچ قدر و منزلت دی دس پاؤن لئی ایس کھوج توں کم لیا جاندا اے۔ ڈاکٹر غلام شبیر رانا لکھدے نیں:

”تقابلی تحقیق کے ذریعے ایک زبان کے ادب کا دنیا کی کسی دوسری زبان کے ادب سے موازنہ کیا جاتا ہے۔ اسی طرح مختلف ادیبوں کے مقام و مرتبے کا

تعیین کرنے میں بھی اس سے مدد ملی جاتی ہے۔“ (35)

ایہہ تاریخی کھوج نال رل کے وی کم کردی اے۔ ایہہ کھوج ہر دور تے ہر طرحاں دے حالات وچ اجتماعی تے انفرادی نصلتاں دا جائزہ لین توں بعد زبان، ادب تے علم دے اجو کے رویاں تے رجحاناں بارے نہ صرف جانکاری دیندی ای سگوں ادبی راہواں وی استوار کردی اے۔ ایہہ کھوج کیس سٹڈی وچ وی ڈھیر مستعمل اے۔ ایس کھوج راہیں دو یا دو توں زیادہ صورتاں دا باہمی مطالعہ کر کے ایہناں وچکار مشابہات، اختلافات تے اثرات دا جائزہ لیا جاندا اے۔ ایہہ کھوج حیاتی دے اڈواڈ پکھاں نوں ورتوں وچ لیا جاندی اے۔ جس پاروں ماضی تے حال دے اڈواڈ پکھ رونما ہوندے نیں تے اوہناں دے آپسی فرق دا گوہ لگایا جاندا اے۔

ڈیزائن تے مظاہرات: (Design & Demonstration) ایس کھوج کاری وچ حالات پاروں جمن والے اسباب اُتے قابو پاؤن دے نال نال منصوبہ سازی، رہنمائی تے

مشاورت دے پروگرام تیار کرن، ساز و سامان دی تیاری تے پیشہ ورانہ امور دے پروگرام تیار کیتے جانداے نیں۔ عام طور تے سماجی منصوبیاں وچ ایس قسم دا ڈیزائن ورتوں وچ لیا جاندا اے۔ سماجی لسانیات تے مطالعاتی ادبی رجحاناں اُتے وی ایس طریقے نال کیتی جاندی اے۔ ایس کھوج وچ پیشہ ورانہ کماں بارے پروگرام، رہنمائی، مشاورت تے ایہناں نال منسلکہ پروگراماں تے ایہناں نال جڑے منصوبیاں دی تشکیل تے تشکیلی امور بارے عمل درآمد کیتا جاندا اے۔ سماجی منصوبے ایہدے راہیں نہ صرف توڑ چڑھدے نیں سگوں لاگو وی کیتے جانداے نیں۔ ایہہ کھوج سماجی لسانیات تے ادبی رجحان بارے وی شناسائی دوان دے نال نال کھوج طلب اموراتے بحث کردی اے۔

نظریاں دلتین: (Opinion Polling) كسے وی نظریے دلتین كرنایاں اڈواڈ نظریاں توں متعین كرنایاں كھوج توں بغیر ممكن نہیں۔ كھوج دی ایس قسم موجب مخصوص كروہواں دے عملوں، عقیدیاں، نیتیاں، نظریاں تے ارادیاں دا كویڑلا كے اوہناں دی رپورٹ تے وضاحت لئی سروے تے دیگر كدوجی آلیاں دی ورتوں كیتی جاندى اے۔ مطالعے دے رجحاناں تے زبان دے ردوبدل دے ڈھنگ تے رنگ روپ دا ویروالیے طریقے راہیں ممكن اے۔ عطش درانی موجب:

”مطالعے كے رجحانات زبان میں تبدیلی كے انداز و غیرہ كا مطالعہ اس طریقے سے ممكن ہے“۔ (36)

حیثیتی كھوج: (Status Research) اک یاں اك دو ودھ چونویں مظاہری نمونیاں نوں وكھ كے اوہناں دا مطالعہ كرنایاں، تاں جے پوری تحقیق دیاں خوبیاں تے خامیاں دا نتارا ہو جاوے، حیثیت كھوج دے زمرے وچ آوندا اے۔ اج دے دور وچ تحقیق یاں كھوج ایسے طریقے راہیں ممكن اے جس وچ اكوگل دیاں مختلف راواں وچوں كثرتی راء نوں ٹھكویں من لیا جاندا اے۔ ایس كھوج راہیں مخصوص كروہاں دے عقیدے، نیتیاں، ارادیاں، طرز عمل تے افعال دا وی تعین كرتا جاندا اے۔ اڈواڈ اكٹھے كیتے نمونیاں دا وكھ وكھ معائنہ كیتا جاندا اے۔ تاں جے خوبیاں تے وصفوں دلتین كیتا جاسكے۔ ایہدے راہیں منضبط تنظیم تے ترقیاتی اموراتے وی بحث كیتی جاندى اے۔ ایس كھوج بارے عطش درانی لكھدے نیں:

”وہ تحقیق جو كسى بھی پروگرام كا سائنٹیفك طریقہ كار كے ذریعے تجزیہ كے كے اس كی افادیت اور موثر ہونے كے معیار كا فیصلہ كے Evaluation

Research كہلاتی ہے“۔ (37)

رواجی تجزیہ/كھوج: (Trend Analysis) ایس قسم وچ زبان دا مطالعہ یاں سماجی كردار دے حوالے نال رویاں دے بدلے رجحاناں تے رواجوں دا مطالعہ اچھے طریقے نال كیتا جاندا اے كہ اوہناں دے رخ تے سمت دی شناخت ہو سكے جہدے راہیں پیش كویں دا عمل ممكن ہووے۔ بنیادی طور تے رواجی تجزیہ سماجی امور لئی تجرباتی تحقیق دا بہتر طریقہ اے۔ ایس دے نال ای رویاں، رواجوں، رجحاناں تے سوچاں دے پكھاں دی وی نشاندہی ہوندى اے۔ حقیقتاً ایہہ تجرباتی تحقیق دا بہترین طریقہ اے۔

نظریاتی کھوج: (Theoretical Research) ایس کھوج وچ کوائف یاں مظاہر دے با کفایت تے متعینہ تشریحی اصول وضع کردتے جان دے نیں جیہڑے نظریہ قائم رکھن وچ مدد گار ہوندے نیں۔ ادبی یاں لسانی نظریہ قائم کرن وچ ایس قسم دی تحقیق نوں ورتا وے وچ لیا جاسکد اے۔ پراہدے لئی تحقیقی ڈیزائن وضع کرن دی لوڑ ہوندی اے۔ ایہدے وچ اڈاڈ نظریاں نوں پرکھیا جاندا اے۔ نظریے حل لہسن دا واحد مضبوط ذریعہ نیں۔ نظریاتی کھوج راہیں ادبی تے لسانی کھوج لئی لا بھئی جاسکدی اے۔ حقیقتاں تعین کر کے گنے متھے اصولاں راہیں گنویں متھویں تحقیق داراہ متعین کیتا جاندا اے۔ البتہ تحقیقی نمونہ مرتب کیتے بناء ایہہ ممکن نہیں۔ ایس کھوج وچ ہر طرحاں دا نظریہ پرکھ دے عمل توں لنگھایا جاسکد اے۔ عیش درانی لکھدے نیں:

”تنقیدی رائے بھی اس کے ذریعے جانچی جاسکتی ہے“۔ (38)

ایس کھوج راہیں ادب وچ تنقید تے پرکھ دا عمل وی برویکار لیا جاسکد اے۔

جائزہ کھوج: (Evaluation Research) ایس کھوج وچ تحقیقی منصوبے یاں تحقیق دے کسے خاص ڈھنگ دے توڑ چڑھن توں بعد مخصوص نتیجے برآمد ہون دی توقع کیتی جاندی اے۔ ایس کھوج راہیں گوڑ لایا جاندا اے کہ متوقع نت تے سٹے کس حد تک سامنے لیاندے جان گے۔ زبان تے ادب دی ترقی وچ ایس کھوج دا ڈھیر دخل اے۔ ایہدے راہیں کھوج کار تحقیقی مرحلے دے اخیر لے پڑاں دا گوہ لاؤندا اے ایس گوڑ دی روشنی وچ بہترین لائحہ عمل تیار کرن لئی تحقیقی بہت نوں پریریا جاندا اے۔

ایہہ سائنسی طریقہ تحقیق دا ای حصہ اے کیوں جے تحقیق دے اثر انداز ہون نوں سائنسی طریقے نال جانچیا جاندا اے۔ ایس تحقیق وچ مفروضے وی گھڑے جان دے نیں۔ جنہاں دے لاگو کرن توں بعد پرکھ توں بعد نتیجے کڈھے جان دے نیں۔ ایس کھوج وچ موازنہ کرن توں بعد موضوع، عنوان یا مسئلے نوں پرکھیا جاندا اے۔ پرکھ توں بعد ای نتیجہ سامنے آندا اے۔ جائزہ کھوج کسے عنوان دے درست یا غلط ہون دا وی اعادہ کردی اے۔ کسے عنوان دی نوعیت، جانچ تے پرکھ دی ساری ذمہ داری جائزہ کھوج اتے اے۔ کیوں جے ایہدی مدد توں بعد کھوج کار اپنی کھوج بارے نظریہ واضح ہو جاندا اے اوہ کھوج توں معاشرتی، اخلاقی، سماجی، معاشرتی، ادبی، لسانی پکھاں تے بہتر طور جانچ تے پرکھ سکد اے۔ ایہہ کھوج دیاں اڈاڈ موضوعاں دے حوالے نال قسماں نیں ایہناں قسماں دا بھرواں مطالعہ کرن توں بعد ایہہ گل واضح طور تے آکھی جاسکدی اے پی کھوج دا عمل ڈھیر وسیع اے حیاتی داہر شعبہ کھوج دا پکھ اپنے اندر ڈونگھے پکھوں سموی بیٹھا اے تے ایہو کھوج زمانے دیاں حقیقتاں نوں پڑھیاں تے مشاہدہ کرن والیاں توں جانو کرواندی اے۔